

УДК [94:355:327](477.75=1-81/-82)«15/17»:930.2(100)

Сергій Козловський

СТРАТЕГІЧНА, ТАКТИЧНА ТА ПОЛЬОВА РОЗВІДКА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА У XV–XVII ст.

STRATEGIC, TACTICAL AND FIELD INTELLIGENCE OF THE CRIMEAN KHANATE IN THE 15TH–17TH c.

DOI: 10.58407/litopis.260101

© С. Козловський, 2026. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4590-2433>

Метою статті є аналіз розвідки (стратегічної, тактичної та польової) Кримського ханства XV–XVII ст., її ролі у військовій справі держави та зовнішній політиці. **Методологічно** робота базується як на загальнонаукових методах дослідження (аналіз, синтез, дедукція), так і на історичних – історико-типологічному, історико-системному, аналізі джерел. **Наукова новизна** роботи полягає у висвітленні особливостей розвідки Кримського ханства, яка недостатньо вивчена як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії та водночас є важливою складовою військового мистецтва кримли. **Висновки.** Кримське ханство мало доволі ефективну для свого часу систему розвідки, яка поділялася на тактичну, польову та стратегічну. Завдяки розвідці кримські хани мали можливість здійснювати масштабні грабіжницькі походи, уникаючи великих втрат у війську та отримувати величезну здобич. Розвідка не була окремим видом військ, а розвідники не проходили спеціалізованої підготовки. Важливою функцією розвідки було захоплення полонених з подальшим допитом для отримання інформації. Аби отримати інформацію, кримці в якості агентів/шпигунів використовували населення країн, з якими вели протистояння, маючи різні важелі впливу на таких осіб.

Ключові слова: Кримське ханство, військо, військова історія, розвідка, походи, шпигуни, кримли, військове мистецтво.

The purpose of the article is to analyze the intelligence (strategic, tactical and field) of the Crimean Khanate of the 15th–17th c., its role in the military affairs of the state and foreign policy. **Methodologically**, the work is based on both general scientific research methods (analysis, synthesis, deduction) and historical – historical-typological, historical-system analysis of sources. **The scientific novelty** of the work lies in highlighting features of the intelligence of the Crimean Khanate, which is insufficiently studied in both domestic and foreign historiographies and at the same time is an important component of the military art of the Crimean Khanate. **Conclusions.** The Crimean Khanate had a fairly effective, for its time, intelligence system. Intelligence was divided into tactical, field and strategic. Thanks to intelligence, the Crimean khans had the opportunity to carry out large-scale predatory campaigns, avoiding large losses in the army and receiving huge booty. Intelligence was not a separate branch of the army, and intelligence officers did not undergo specialized training. An important function of intelligence was the capture of prisoners with subsequent interrogation to obtain information. In order to obtain information, the Crimeans used the population of the countries with which they were at war as agents/spies, having various levers of influence over such individuals.

Key words: Crimean Khanate, army, military history, intelligence, campaigns, spies, Kirymly, military art.

Військове мистецтво Кримського ханства було синтезом традицій Орди, різних кочових народів та сусідніх держав. Велике князівство Литовське (ВКЛ), Королівство Польське, Річ Посполита, Московська держава, з якими кримці періодично вели бойові дії, мали значно більший військовий потенціал, тому хани вимушені були врахувати це та виро-

бити ефективну стратегію та тактику. Кримські татари перш за все вели протистояння, спрямоване на виснаження, завдаючи руйнівної шкоди економічній базі інших держав. Аби уникати масштабних битв з ворогом і при цьому завдавати йому великої шкоди, кримці повинні були володіти інформацією про слабкі ділянки у ворожій обороні, про те, де можна отримати багато здобичі та уникнути зіткнень з ворожим військом. Інформацію ж переважно здобували ханські розвідники.

На превеликий жаль, у світовій історіографії доволі мало праць, присвячених окремо війську та військовому мистецтву кирилли, не говорячи вже про роботи, які стосуються окремо теми цієї розвідки. І. Стороженко, аналізуючи військову стратегію кримців, стверджує, що вона мала винятково наступальний характер, не передбачала захоплення територій, а розвідка відігравала одну з головних ролей¹. Окремі згадки про розвідку кримських татар у контексті грабіжницьких походів можна знайти у працях Д. Вирського². А. Гліва акцентує на такому важливому нюансі, як використання кримськими татарами в якості шпигунів та «колаборантів» частини місцевого населення територій, на які здійснювалися набіги³. А. Галушка розглядає військо кримців у цілому, опосередковано згадуючи про розвідку⁴. Якщо говорити про джерельну базу дослідження, то це, насамперед, письмові матеріали осіб, які свого часу побували в ханстві або були свідками протистояння різних держав з кириллами – Г. Боплана⁵, О. Гваньїні⁶, М. Броневського⁷ та ін. Однак під час розгляду цих матеріалів слід критично ставитися до їх змісту, оскільки автори часто перебільшували / викривляли ті чи інші факти, переписували дані від попередників або ж загалом неправильно інтерпретували отриману від сучасників та очевидців інформацію.

У XV–XVIII ст. Кримське ханство відігравало вагомий роль у міжнародних відносинах у Східній Європі, було державою, з якою рахувалися та якої остерігалися. Татарські військові походи та грабіжницькі рейди стали великою проблемою для ВКЛ, Польського королівства, Молдавського князівства, Московії та інших держав. Своїми діями кримці неодноразово зривали союзи між Великим Князівством Литовським та Польщею, між Польщею та Московією, змушували лідерів інших держав буквально відкуповуватися, аби вберегти свої території від грабежу та терору. За підрахунками А. Байцара, із земель сучасної України до Криму протягом XV–XVI ст. було забрано понад 550 тис. осіб⁸. Вражаючи цифри подає польський дослідник А. Гліва, за підрахунками якого з території Речі Посполитої, з кінця XV до кінця XVII ст. кримці викрали 1–1,2 млн. осіб, у середньому по 5 тис. осіб щорічно. Якщо ж додати населення, викрадене з Московії, держави Габсбургів та інших держав, то, на думку А. Гліви, цифра викрадених людей сягне 2 млн. осіб⁹. Лише восени 1575 р. татари захопили на Поділлі 19 тис. бранців та 40 тис. голів худоби¹⁰. З огляду на це першою виникає думка, що ханство було великою державою, з великим населенням (а отже, і великими людськими ресурсами) та багаточисельним військом.

Однак, якщо глибоко зануритись у проблематику, то реальність виходить протилежною. У XV–XVI ст. населення держав становило 200–300 тис. осіб, що не йшло у порівняння з чисельністю населення Московії, Польщі, Угорщини та інших держав, яке обраховувалося мільйонами¹¹. Для порівняння, станом на 1580 р. населення Польщі становило 7,5 млн. осіб¹². Маючи обмежені військові ресурси, хани не мали змоги постійно збирати величезне військо, навіть за умови масштабної мобілізації чоловічого населення. Значна частина європейських хроністів помилково завищувала чисельність військ кирилли, нази-

¹ Стороженко І. Военная доктрина Крымского ханства конца XV – середины XVII ст. *Україна–Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє*. Київ: Денеб, 2004. С. 99–103.

² Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – сер. XVII ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 299 с.

³ Gliwa A. Strategie przetrwania ludności ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej podczas najazdów tatarskich w XVII w. *Hortus bellicus: studia z dziejów wojskowości nowożytnej: prace ofiarowane profesorowi Mirosławowi Nagielskiemu*. Warszawa: Wyd-wo Neriton, 2017. S. 421–448.

⁴ Галушка А. Військо та військова справа Кримського ханату (XV – перша половина XVII ст.). *Історія українського війська*. Харків, 2016. С. 154–187.

⁵ Боплан Г. *Опис України* / Пер. з фр., приміт. та передм. Я. Кравця. Львів: Каменяр, 1990. 301 с.

⁶ Гваньїні О. *Хроніка європейської Сарматії* / Упор. та пер. з польської Ю. Мищик. Київ: Вид-чий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1004 с.

⁷ Broniewski M. *Tartariae Descriptio*. Opis Tatarii / Przekład: E. Śnieżewska, red. M. Mączyńska. Łódź: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, 2011. 116 s.

⁸ Байцар А. Український Крим: Кримське ханство і Козацька Україна. 24.03.2014. *Винники Plus*. 2014. 23 березня. URL: <https://web.archive.org/web/20180425031948/http://plus.lviv.ua/publ/13-1-0-743>.

⁹ Gliwa A. Niewola branców tatarskich z ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej w XVII w.: doświadczenie przemocy i jego konsekwencje w postaci zespołu stresu pourazowego. *W niewoli. Doświadczenie jenieckie i jego konteksty na przestrzeni dziejów*. Kraków, 2019. S. 128.

¹⁰ Fredro A. *Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezyuszem, królem polskim a potem francuzkim* / Przełożył z łacińskiego, życiorysem i objaśnieniami uzupełnił W. Syrokomla. Mohylew; Petersburg: B.M. Wolff, 1855. S. 140.

¹¹ Podhorodecki L. *Chanat Krymski*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1987. S. 38, 40–41.

¹² Kuklo C. *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*. Warszawa: DiG, 2009. S. 211.

ваючи цифри у 80, 120 тис. воїнів і навіть більше¹³. Ці помилкові обрахунки спричинені відсутністю об'єктивної джерельної бази, неправильними методами лічби (зарахування до військ допоміжного персоналу, союзників), бажанням тогочасних авторів пояснити жахливий руйнування, спричинені татарами, їх величезним військом. Завищуючи чисельність військ кримців, хроністи прагнули також глорифікувати власні війська, показати, з якою велетенською силою доводилось їм зіштовхнутися на полі бою. Слушною є думка Л. Підгородецького, який стверджує, що хан міг зібрати військо чисельністю 20–30 тис. бійців, а із залученням загонів союзників (ногайці, черкеси, тати інші) – 40–50 тис. бійців¹⁴. З останніми цифрами погоджується й Д. Скорупа¹⁵. Водночас, на думку автора дослідження, хани могли збирати військо чисельністю у кілька десятків тисяч лише під час великих грабіжницьких набігів та масштабних військових походів (1575, 1571, 1578 рр. та інші)¹⁶. Водночас влучно зауважує Б. Барановський, на думку якого точну чисельність військ кримли обрахувати неможливо¹⁷. Тож секрет успіху військ кримських татар крився насамперед у їх тактиці та стратегії.

Стратегія кримців базувалася на балансі сил (недопущення союзу між Варшавою та Москвою), масштабних спустошеннях ворожих територій. І. Стороженко слушно зауважує, що військова доктрина кримських татар мала виключно наступальний характер, однак не мала на меті захоплення чужих територій, а лише людоловство та грабіжництво¹⁸. Оскільки основу військ кримли складали високомобільні загопи кінних лучників, тактика кримців зводилася до маневреного бою, масованого обстрілу ворога з великих дистанцій, заманювання ворога в засідки. Татари намагалися, по можливості, уникати битв із ворожим військом, вести бойові дії на виснаження, вдавалися до різноманітних обманів та хитрощів, утеч, що дозволяло уникати великих втрат в особовому складі війська. Слід також зазначити, що дії Кримського ханства були успішними через те, що для контролю великої степової зони на півдні України у держав банально не вистачало засобів. Та й, приміром, польська шляхта не виявляла особливо ентузіазму при зборі військ для захисту прикордонних територій, перекладаючи цей тягар на українську шляхту.

Ключовим ресурсом, який забезпечував військовий успіх кримцям, була інформація щодо ворога – суспільно-політичне становище в державі, розташування військ, де знаходяться потужні гарнізони та багато іншого. Таку інформацію хани отримували завдяки розвідці – стратегічній / оперативній та тактичній. Стратегічна розвідка була представлена різноманітними шпигунами та агентами, а тактична – окремими загонами, які здійснювали збір інформації безпосередньо на полі бою. Варто зазначити, що в Кримському ханстві, та й у інших державах загалом, розвідка не становила окремого роду військ чи окремої служби. Шпигунами ханства виступали передусім дипломати, адже послам було легко потрапити до іншої країни, вивчити настрої при її дворі, настрої населення. Шпигунами виступали також купці, які мали чималі зв'язки з купцями інших держав, могли підкупити навіть чиновників, отримати важливу інформацію щодо фінансового стану ворожої держави. Шпигунами могли виступати також мандрівники. Мандрівники та купці могли надати особливо цінну інформацію щодо шляхів сполучення, відстаней між населеними пунктами.

Кримські хани для шпигунства активно залучали іудеїв та християн, які мешкали на території Кримського півострова. Польський хроніст Станіслав Сарницький зазначав, що кримці в якості шпигунів активно залучали вірмен, євреїв, ромів: «Коли мають вторгнутися в [наші] землі, дізнаються від шпигунів, від побратимів циган, євреїв та вірмен (бо з ними радяться), що у нас у землі відбувається»¹⁹. Кримські хани чудово знали, що у християн та іудеїв, які мешкали на території півострова, були родичі в Польщі, Угорщині, Московії та інших країнах, і саме завдяки родинним зв'язкам можна буде отримати потрібну інформацію. Не випадково в Московії у 1570-х рр. стратили кількох купців з Кримського ханства, яких запідозрили у шпигунстві, оскільки при них не було виявлено товарів²⁰. Окрім цього, купці виявляли надмірну допитливість стосовно внутрішнього становища держави. Гераї довіряли своїм шпигунам, можливо, через те, що мали потужні важелі впливу на останніх: наприклад, надавали чималі кошти за інформацію, яка підтвердилася, або утримували в заручниках членів родини шпигуна. Практика використання вірмен

¹³ Bielski M. Kronika polska Marcina Bielskiego. T. 2. Sanok: Pollak Karol, 1856. S. 1007–1008; Гваньїні О. Хроніка європейської Спармії. С. 370.

¹⁴ Podhorodecki L. Chanat Krymski... S. 42.

¹⁵ Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595–1623. Warszawa: Wyd-wo Neriton. PAN, 2004. S. 39–40.

¹⁶ Козловський С. Військо Кримського ханства у сер. XV–XVI ст.: чисельність, людський та ресурсний потенціал. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. Вернадського*. 2025. Т. 36 (75). № 2. С. 89.

¹⁷ Baranowski B. Stosunki polsko-tatarskie, Stosunki polsko-tatarskie w latach 1632–1648. Łódź: UŁ, 1949. S. 57–58.

¹⁸ Стороженко І. Военна доктрина Кримського ханства... С. 102.

¹⁹ Samicki S. Księgi hetmańskie. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze «Historia Iagellonica», 2015. S. 430.

²⁰ Podhorodecki L. Chanat Krymski. S. 58.

та євреїв Кримським ханством була вочевидь дуже поширеною, оскільки вже в першій пол. XVII ст. польська влада під час допитів іноземців, які прибули до Речі Посполитої, цікавилася передусім про євреїв та вірмен. Ю. Мищик публікує протокол допиту молдавського шпигуна Мацька Колтуновського, складений у 1621 р. у Львові. У затриманого запитували, що йому відомо про кримських та османських євреїв, на що той відповів, що мав контакт у Польщі з двома євреями – кримський продавав засолену рибу в Галичі, а турецький був лікарем зі Львова²¹. Татарські шпигуни могли переодягатися в жебраків, зображати осіб із обмеженнями, аби не викликати підозри.

Як шпигунів використовували також татар, які проживали на території ВКЛ (Липки), Польщі, Московії та інших держав. Такі шпигуни знали менталітет місцевого населення, не викликали особливої підозри, добре орієнтувалися на території. Кримці використовували татар, які мешкали в інших державах в якості провідників, оскільки ті чудово знали місцевість. Наприклад, під час набігу на Львів у 1695 р. провідниками, окрім місцевих татар, були навіть колишні ув'язнені львівських в'язниць²². Ці люди були вмотивовані почуттям помсти до влади міста Львова та поляків у цілому, тому киримли не переживали, що їх зрадять або замануть до пастки. Про діяльність шпигунів кримців, які виступали також і диверсантами, можна знайти інформацію у Д. Вирського при описі подій 1575 р. із залученням даних польського поета Б. Папроцького. Коли військо кримців наблизилось до Сеняви, місцеві татари влаштували змову, аби здати місто хану. Річ у тім, що в місті перебували татари, які, можливо, були найманими робітниками або ж полоненими. Були серед татар й випадкові мандрівники (не виключено, що шпигуни). Один із місцевих татар утік до військ киримли та розповів про ситуацію в Синаві. Натомість татарські жінки, які перебували в місті, позаливали гармати, так що зброя не могла вести вогонь²³. Однак гарнізон міста вистояв. Д. Вирський згадує також про те, що татарські шпигуни-зрадники допомагали військам киримли проникнути в окремі маєтки. Імовірно, ідеться про полонених татар, які працювали в окремих панських маєтках. За допомогою такого зрадника татари проникли до укріпленого маєтку Нараєвських, де забрали в полон кілька жінок та розграбували сам маєток²⁴.

Під час грабіжницьких набігів та військових походів кримські татари використовували інформацію, надану окремими особами чи групами осіб з місцевого населення. Співпрацею із киримли такі особи прагнули зберегти собі життя та волю або ж помститися сусідам та місцевій владі. Про випадки такої співпраці згадує А. Гліва. Наприклад, завдяки інформації, отриманої від жительки с. Сетеш Каськи Сюпик (Kaški Siupik), кримці довідалися про таємний прохід до місцевої фортеці. Після того як татари відступили, селяни схопили жінку та притягли її до суду, який присудив смертну кару²⁵. Хоча, можливо, відомості киримли отримали від інших осіб, а жінка стала «цапом-відбувайлом». Окремі селяни, які потрапили до рук татар, могли вказати про місце, де укривались їх односельчани, аби зберегти собі життя²⁶. Кримськотатарські воєначальники обіцяли зберегти життя та відпустити з полону осіб, які погоджувалися стати провідниками, надати важливу інформацію. Наприклад, під час переходу війська киримли через Карпати у 1594 р. кримці лишили в живих бранців, які погодились стати провідниками та розбирати завали на Торунському перевалі²⁷.

У 1663 р. австрійцями було викрито справжню шпигунську мережу Ханства, коли вдалося схопити керівника мережі, литвина Павла, який служив у шведському, а згодом – в австрійському війську, у 1661 р. він потрапив у полон до киримли й вирішив перейти на бік ворога, служив у козацькому загоні, який діяв у складі війська Кримського ханства. Павлу вдалося зібрати групу шпигунів та агентів чисельністю 40 осіб, які діяли в Моравії, Богемії, Сілезії, Відні, вивчали систему фортифікацій міст, чисельність військ у вказаних регіонах, шляхи, якими найкраще наступати²⁸. Павло намагався також вивчити маршрут для просування кримців та османів у Карпатах, однак був схоплений. Шпигуна стратили.

Завданням тактичної розвідки було виявлення та вивчення ворожих сил безпосередньо на полі бою. Розвідники просувалися попереду військ ханства, вивчали безпечні шляхи сполучення, аби киримли не потрапили в засідку, проводили обстеження населених пунк-

²¹ Мищик Ю. З джерел до історії Османської імперії та Кримського ханства XVI – першої пол. XVIII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2010. Вип. 9–10. С. 342.

²² Finkel L. *Napad Tatarów na Lwów w r. 1695*. Lwów, 1890. S. 14.

²³ Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України... С. 64.

²⁴ Там само. С. 77.

²⁵ Gliwa A. *Strategie przetrwania ludności...* S. 444.

²⁶ Samicki S. *Księgi hetmańskie*. Kraków: Jagellonica, 2015. S. 325.

²⁷ Kocowski B. *Wyprawa Tatarów na Węgry przez Polskę w 1594 r.* Lublin: Nakł. Towarzystwa Naukowego, 1948. S. 53.

²⁸ Ivanics M. *Krimtatarische Spionage im Osmanisch-Habsburgischen Grenzgebiet während des Feldzuges im Jahre 1663*. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. 2008. № 61 (1–2). S. 127.

тів, захоплювали полонених, сліdkували за пересуванням ворожих військ тощо²⁹. Розвідники кирилми не мали спеціальної підготовки, а були відібрані з-поміж досвідчених воїнів, що відзначались у бойових діях, були спостережливими, сильними, швидкими та витривалими. Загони розвідників могли вивчати оборону ворога за кілька тижнів або навіть місяців до початку великого грабіжницького рейду або військового походу й не викликали підозри у ворога, оскільки той міг подумати, що розвідники – звичайний дрібний загін кирилми, який шукає здобич. Французький інженер Г. де Боплан, який неодноразово був на українських землях, будував фортифікації (зокрема й Кодак), стверджував, що невеликі загони кирилми (імовірно, серед них були й розвідники) вводили в оману козаків, які несли сторожу в степовій зоні: *«Причиною того, що вони йдуть окремими розділеними загонами, є страх, аби їх не викрила козацька сторожа, яка постійно чапує в степах на відстані 2–3 льє одна від другої. Не розпізнавши, скільки насправді є татар, вона зможе повідомити лише про той загін, який побачила. Бо ці козаки, як тільки здала помітять татар, негайно віддаляються, щоб зняти у краї тривогу. Коли вони бачать якусь тисячу чи біля того, така [незначна] кількість ворога їх не тривожить, а тому через декілька днів після одержання звістки про нього вони бувають дуже вражені [їхньою кількістю]»*³⁰. У травні 1693 р. козаки Брацлавщини схопили в полон кількох татар, які форсували р. Південний Буг та проводили розвідку в напрямку Києва. Полонені на допитах розповіли, що спостерігали за містами, розташуванням військ, вивчали шляхи сполучення. Удень розвідники діяли парами, аби їх не вистежили розвідники ворога³¹.

Розвідники кримських татар дізнавалися не лише про розташування ворожих військ, шляхи сполучення, чисельність гарнізонів міст, а й, здавалось би, несуттєві дрібниці – скільки збіжжя збирають у тій чи іншій області, коли проводять жнива та багато іншого. Так, улітку 1660 р. донські козаки схопили кількох розвідників кримців. Один із полонених під час допиту розповів, що розвідники цікавилися, де знаходиться московський цар, де перебувають війська, скільки військ у Тулі, Тамбові, Козлові, чи косять хліба і чи поспіло жито³². Звичайно, такі, на перший погляд, дрібниці привертали увагу кримських воєначальників не заради цікавості. Адже, якщо дозріло збіжжя і селяни виходили на польові роботи, татари могли зненацька застати людей у полі, захопити багато полонених, оскільки ті б не мали змоги втекти та сховатися.

Перед вторгненням воєначальники ханства заслуховували звіти розвідників, розповіді полонених, аналізували отриману інформацію та приймали рішення³³. Польський посол у Кримському ханстві, дипломат М. Броневський так описував дії татарських розвідників: *«Коли хан вирішив виступити на війну, він часто обирає відповідну кількість досвідчених татар, частіше, однак, п'ятигірських черкесів. Потім якнайшвидше відправляє цих татар, які вважаються найкращими розвідниками на цих територіях і в решті головних провінцій, а також найбільш досвідченими провідниками, які добре знають місця, переїзди і проходи на прикордонній території. Коли вони досягають прикордоння, вступають у сусідні держави і кожен окремо, у різних місцях, збирають усіляку інформацію, піклуючись про захоплення бранців. Коли ж їх [полонених] схоплять, якнайшвидше повертаються з ними до хана, який завдяки проведеному допиту легко дізнається про стан провінції, в якій були розвідники»*³⁴.

А. Галушка зазначав, що під час військових походів кирилми вздовж свого шляху залишали невеликі загони-сторожі, які при виявленні ворожих сил повинні були заманити ці сили в пастку, або ж відійти до основного війська³⁵. У 1521 р. кримський хан Мехмед I Герай з військом здійснив масштабний похід проти Московського князівства через боротьбу за Казанське ханство – московський князь Василь III прагнув, аби ханство очолив Шах-Алі, натомість кримський хан хотів передати Казань своєму брату. А. Галушка зазначає, що саме розвідники кримців у 1521 р. знайшли хорошу переправу для своїх військ через р. Оку, і це дозволило кримцям розбити московські війська під Коломною³⁶. Військова кампанія кирилми завершилась успішно для хана, Московія зобов'язувалася виплачувати данину.

Загони розвідників урятували війська кримців від розгрому у 1542 р. під час походу на Рязанську землю Московії. Московське військо атакувало татарські роз'їзди на Куликово-

²⁹ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1648. Krakow: Societas Vistulana, 2005. S. 328.

³⁰ Боплан Г. Опис України. С. 160.

³¹ Sarnicki S. Ksigi hetmanskie. S. 33.

³² Акты Московского государства. Санкт-Петербург: Тип-я Императорской академии наук, 1901. Т. III: Разрядный приказ. Московский стол: 1660–1664. С. 107.

³³ Broniewski M. Tartariae Descriptio. Opis Tatarii... S. 73.

³⁴ Ibid. S. 75–76.

³⁵ Галушка А. Військо та військова справа Кримського ханату... С. 186.

³⁶ Там само. С. 188.

му полі – частина розвідників була знищена, однак частина змогла втекти та попередила основні сили кримських татар. У літописах цей епізод описано так: «І багатьох татарських сторож великого князя сторожі побили, а інших переймали, а інші втекли. І звістка татарам від тих утікачів учинилася, і кримські татари пішли хутко»³⁷. Війська Московії так і не змогли наздогнати основні сили хана.

Д. Вирський зазначає, що розвідувальні татарські загоны діяли під Сенявою, Острополом під час руйнівного походу кирилми на українські землі 1575 р.³⁸ Похід 1575 р. став одним із найбільш руйнівних в історії Польщі. Кримські татари на вимоги османських султанів вимушені були брати участь у конфліктах між Османською імперією та державою Сефевідів. Кримці, маючи ефективну мобільну кінноту, займалися логістикою (насамперед постачанням османських гарнізонів фортець та міст), атакували ворожі тили, спустошували території Сефевідів і, звичайно, проводили розвідку. Татарські розвідники шукали безпечні маршрути в гірській місцевості, ворожі табори, слідували за переміщеннями ворожих військ³⁹.

Описуючи битву під Мартиновим 12 червня 1624 р. між польським та татарським військом, І. Тимів зазначає, що кирилми відправили загін із 200 вершників, аби провести зачепні герці – розвідку боєм, щоб дослідити чисельність ворожих сил. Побачивши кілька сотень польських воїнів, кримці не наважилися вступити в бій та відступили⁴⁰. Узимку 1648 р., перед масштабним нападом на Річ Посполиту, загоны кирилми пересікали кордон держави в кількох місцях, аби дослідити систему оборони ворога на міцність, виявити слабкі її ділянки та оптимальні шляхи просування⁴¹. У травні 1641 р. османо-татарські війська взяли в облогу Азов. Щоб на допомогу гарнізону не прибули загоны Московії, хан розмістив кілька тисяч воїнів між Доном та Сіверським Донцем. Ці війська мали завдання прикривати сили, які штурмували Азов. Згадані війська прикриття регулярно відправляли в розвідку загоны чисельністю від 150 до 500 воїнів⁴².

Траплялося, що татарські розвідники вступали в сутички із загонами ворожої розвідки. Наприклад, у листопаді 1648 р. поблизу м. Замостя загін польських розвідників випадково зіштовхнувся із загоном розвідників кирилми. Бій між розвідниками обох сторін описав очевидець подій – Марцін Голинський: «З Замостя вирушили 500 кінних драганів на пошуки їжі та припасів. Брат Тат Бея, з атарами, також вирушив, здійснивши набіги за їжею та здобиччю. Не знаючи один про одного, вони напали на татар, били один одного та вступили в запеклий бій. Чимало татар загинуло, як і брат Тат Бея, старший вождь. Драгунів було також втрачено до 200, а решта інших мусили відступити. Тат Бей дуже оплакував свого брата, кажучи: “Я б краще мав убити двадцять тисяч татар, ніж одного мого брата”»⁴³. Схожий випадок мав місце у 1653 р., коли війська кримських татар та козаків узяли в облогу м. Жванець, поблизу якого перебувало військо польського короля Яна Казимира. Останній не знав про ворожі наміри, переміщення ворожих військ, вирішив надіслати великий розвідувальний загін. Цей загін зіштовхнувся із загоном розвідників кримців. Козацький літописець Самійло Величко так описував цей епізод: «Але про ханські наміри король не мав жодної певності – куди той хоче вдатися і як діятиме. Він виправив, щоб здобути “язика”, значний свій роз’їзд до хана. І цей роз’їзд узяв крадькома “язика”, але вже біля обозу сам став “язиком” орді – татари розгромили й розбили його вщент, лише один начальник того роз’їзду, тяжко поранений, здолів утекти до обозу»⁴⁴.

Як зазначалося вище, одним із головних завдань розвідників кирилми було захоплення полонених, аби допитати їх, отримати важливу інформацію, зокрема щодо ворожого війська та безпечних шляхів пересування. Г. де Боплан наголошував на важливості здобуття полонених для кримців: «Посилають уперед розвідників, намагаючись уніяти кількох козаків, аби здобути “язика” від ворога. Зрештою, лише найбільш спритному і досвідченому вдається захопити противника зненацька»⁴⁵. У Воскресенському літописі вказано, що в 1533 р. посланець Неболса Тулушиков (татарин на службі в Московії), повертаючись

³⁷ Полное собрание русских летописей. Москва: Наука, 1965. Т. 29: Летописец начала царства. Александро-Невская летопись. Лебедевская летопись. С. 44.

³⁸ Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України... С. 49.

³⁹ Eravcı H. The Role of the Crimean Tatars in the Ottoman-Safavi Wars. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 2023. № 57. Р. 27.

⁴⁰ Тимів І. Битва з татарами під Мартиновим 1624 р. *Сіверянський літопис*. 2016. № 1. С. 33.

⁴¹ Biernacki W. *Złote Wody-Korsun* 1648. Warszawa: Bellona, 2008. S. 52–53.

⁴² Новосельский А. Борьба Московского государства с татарами в первой пол. XVII в. Москва–Ленинград: Изд-во Академии Наук СССР, 1948. С. 288–289.

⁴³ Голінський М. Silva rerum: (1648–1665). Ч. I: (1648–1649). *Архів ранньомодерної Української держави*. Київ, 2019. Т. 3. С. 219.

⁴⁴ Збірник козацьких літописів. Густинський літопис. Літопис Самійла Величка. Літопис Грабянки. Київ: Дніпро, 2006. С. 267.

⁴⁵ Боплан Г. Опис України. С. 157.

з Волохії, де він передавав грамоту московського князя місцевому воєводі, на Вовчих водах був перехоплений татарськими розвідниками та доставлений до калги Іслам Герая⁴⁶. Про захоплення в полон представників московської знаті напередодні битви поблизу Судубиш у 1555 р. згадував Андрій Курбський, воєначальник, особа, наближена до московського царя Іоана Грозного: «Два шляхтичі захоплені живими, і від татар приведено їх перед царем [ханом]. Цар же почав із завязттям і муками катувати їх. Один же розповів йому те, що варте хороброго воїна і шляхетного, а інший, божсєвільний, злякався мук, повідав йому по ряду: “Іже, мовляв, малий люд, і того більше четверта частина на кош твій направлено”»⁴⁷. У 1649 р., коли на українських землях була в розпалі національно-визвольна революція, війська кримців просувалися до Збаражу. Попереду просувався загін із 60 досвідчених та відомих воїнів, які проводили розвідку і повинні були здобути полонених. Воїни не схибили, захопили десять поляків та німців, які повідомили, що неподалік знаходиться польське військо⁴⁸.

Траплялося так, що війська кримли могли наблизитися навіть до ворожого табору. Яскравий приклад таких дій розвідників кримців подає Евлія Челебі, описуючи облогу ханським військом табору трансільванського князя Ракоці у 1657 р. Тоді нуреддін-султан обрав 300 бійців для вилазки у ворожий табір: «Хто [розвідники] взяв із собою кілька людей-червонобаїв, які добре знали угорську мову, хто під виглядом тих, хто прийшов на допомогу і привіз продукти, хто під виглядом жебраків, хто під виглядом тих, хто рятується від поляків. Словом, коли триста вправних молодців темної ночі шляхом хитрості та обману групами проникли до табору ворога, серед приречених на муки пекла невірних піднявся такий крик, що неможливо описати. Рано-вранці ми побачили їх. Із 300 осіб 7 зникли. А інші доставили нуреддін-султану разом із величезною здобиччю 70–80 кяфірів, переможених, пов'язаних по ногах та один з одним. І ті кяфіри впали – хто наче п'яний, хто убитий горем, хто майже зовсім знепритомнів. Базатьох же з них змусили говорити через товмачів, і були отримані відомості про те, що в таборі перебуває двісті тисяч невірних та вісімдесят сім тисяч рушниць і що запаси продовольства вичерпалися. Потім полонені були страчені»⁴⁹. Із наведеного вище уривку випливає, що татарські розвідники добре маскувалися.

Висновки. Отже, у результаті аналізу участі військ Кримського ханства у військових кампаніях XV–XVII ст. можна стверджувати, що держава мала ефективну систему розвідки. Розвідка ханства, як і інших держав, поділялася на стратегічну (шпигуни, агенти, завербовані особи та інші) та тактичну і польову (воїни). Унаслідок дій розвідки кримці отримували докладну інформацію про суспільно-політичне становище в сусідніх державах, гарнізони міст, розташування ворожих військ, що дозволяло в більшості випадків проводити успішні грабіжницькі походи та отримувати величезну здобич. Завдяки маскуванню, здобутих навичках, знання шляхів сполучення, розвідники ханства могли наблизитися навіть до табору ворожих військ, захоплювали полонених. Ефективна система розвідки допомагала війську кримців уникати великих втрат. Часто кримські татари використовували для розвідки населення держав, з якими вели бойові дії та військові кампанії.

References

- Baranowski, B. (1949). Stosunki polsko-tatarskie, Stosunki polsko-tatarskie w latach 1632–1648 [Polish-Tatar relations, Polish-Tatar relations in the years 1632–1648]. Łódź, Poland.
- Biernacki, W. (2008). Żółte Wody-Korsuń 1648 [Yellow Waters-Korsun 1648]. Warsaw, Poland.
- Boplan, H. (1990). Opys Ukrainy [Description of Ukraine]. Lviv, Ukraine.
- Broniewski, M. (2011). Tartariae Descriptio. Opis Tatarii [Tartariae Descriptio. Description of Tartaria]. Łódź, Poland.
- Cheleby, Э. (1961). Knyha puteshestviya: yz vlecheniya yz sochyneniya turetskoho puteshestvennyka XVII v. [Travel book: excerpts from the writings of a 17th c. Turkish traveller]. Moscow, Russia.
- Eravci, H. (2023). The Role of the Crimean Tatars in the Ottoman-Safavi Wars. *Selçuk Üniversitesi Türkîyat Araştırmaları Dergisi – Selçuk University Journal of Turkish Studies*, 57, P. 21–36.
- Finkel, L. (1890). Napad Tatarów na Lwów w r. 1695 [The Tatar attack on Lviv in 1695]. Lviv, Ukraine.
- Fredro, A. (1855). Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezyuszem, królem polskim a potem francuzkim [The history of the Polish nation under Henry Valois, king of Poland and France]. Mohylew; Petersburg, Belarus; Moscow.

⁴⁶ Малиновский А. Историческое и дипломатическое собрание дел, происходивших между российскими великими князьями и бывшими в Крыму татарскими царями с 1462 по 1533 г. ЗООИД. 1863. Т. 5. С. 264.

⁴⁷ Курбский А. Кн. А.М. Курбский и царь Иоанн IV Васильевич Грозный. Избранные сочинения. Санкт-Петербург: Тип-я Глазунова, 1902. С. 44.

⁴⁸ Сенаи М. Книга походов. Симферополь: Крымучпедгиз, 1998. С. 44–45.

⁴⁹ Челеби Э. Книга путешествия: извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII в. Москва: Изд-во восточной литературы, 1961. С. 63.

Gliwa, A. (2017). Strategie przetrwania ludności ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej podczas najazdów tatarskich w XVII w. [Survival strategies of the population of the south-eastern lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth during the Tatar invasions in the 17th c.]. Warsaw, Poland.

Gliwa, A. (2019). Niewola branców tatarskich z ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej w XVII w.: doświadczenie przemocy i jego konsekwencje w postaci zespołu stresu pourazowego. W niewoli. Doświadczenie jenieckie i jego konteksty na przestrzeni dziejów [The enslavement of the Tartar rebels from the south-east of the Commonwealth in the 17th c.: the experience of violence and its consequences in the form of post-traumatic stress disorder. Captivity. The prisoner-of-war experience and its contexts throughout history]. Krakow, Poland.

Halushka, A. (2016). Viisko ta viiskova sprava Krymskoho khanatu (XV – persha pol. XVII st.). Istoriia ukrainskoho viiska [The army and military affairs of the Crimean Khanate (15th – the first half of the 17th c.). History of the Ukrainian army]. Kharkiv, Ukraine.

Hvanini, O. (2007). Khronika yevropeiskoi Sarmatii [Chronicle of European Sarmatia]. Kyiv, Ukraine.

Ivanics, M. (2008). Krimtatarische Spionage im Osmanisch-Habsburgischen Grenzgebiet während des Feldzuges im Jahre 1663 [Crimean Tatar espionage in the Ottoman-Habsburg border region during the campaign of 1663]. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae – Acta Orientalia of the Hungarian Academy of Sciences*, 61 (1–2), P. 119–133.

Kocowski, B. (1948). Wyprawa Tatarów na Węgry przez Polskę w 1594 r. [The Tatar expedition to Hungary through Poland in 1594]. Lublin, Poland.

Kozlovskiy, S. (2025). Viisko Krymskoho khanstva u ser. XV–XVI st.: chyselnist, liudskiy ta resursnyi potentsialy [The army of the Crimean Khanate in the mid-15th–16th centuries: numbers, human and resource potential]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu im. V. Vernadskoho – Scientific notes of V. Vernadsky Tavriya national university*, 36 (75), 2, P. 84–91.

Kuklo, C. (2009). Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej [Demography of the Republic of Poland before the partitions]. Warsaw, Poland.

Kurbskiy, A. (1902). Kn. A.M. Kurbskiy y tsar Yoann IV Vasylevych Hroznyi. Yzbrannyye sochyneniya [Prince A.M. Kurbsky and Tsar Ivan IV Vasilyevich the Terrible. Selected Works]. Saint Petersburg, Russia.

Mytsyk, Yu. (2010). Z dzherel do istorii Osmanskoi imperii ta Krymskoho khanstva XVI – pershoi pol. XVIII st. [From sources on the history of the Ottoman Empire and the Crimean Khanate in the 16th – the first half of the 18th c.]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi – Ukraine in Central-Eastern Europe*, 9–10, P. 327–362.

Novoselskiy, A. (1948). Borba Moskovskoho hosudarstva s tataramy v pervoi pol. XVII v. [The struggle of the Muscovite state against the Tatars in the first half of the 17th c.]. Moscow–Leningrad, Russia.

Podhorodecki, L. (1987). Chanat Krymski [Crimean Khanate]. Warsaw, Poland.

Sarnicki, S. (2015). Księgi hetmańskie [Hetman's books]. Kraków, Poland.

Senay, M. (1998). Knyha pokhodov [Book of campaigns]. Simferopol, Ukraine.

Skorupa, D. (2004). Stosunki polsko-tatarskie 1595–1623 [Polish-Tatar relations 1595–1623]. Warsaw, Poland.

Storozhenko, I. (2004). Voienna doktryna Krymskoho khanstva kintsia XV – ser. XVII st. Ukraina–Turkychyna: mynule, suchasne ta maibutnie [Military doctrine of the Crimean Khanate in the late 15th – mid-17th c. Ukraine–Turkey: past, present and future]. Kyiv, Ukraine.

Tymiv, I. (2016). Bytva z tataramy pid Martynovym 1624 r. [Battle with the Tatars near Martyniv in 1624]. *Siverianskiy litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 29–42.

Vyrskiy, D. (2016). Viiny ukrainni: khroniky tatarskoho prykordonnia Ukrainy (XVI – ser. XVII st.) [Wars in Ukraine: chronicles of the Tatar borderlands of Ukraine (16th – the mid-17th c.)]. Kyiv, Ukraine.

Козловський Сергій Орланович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики, Львівський національний університет ім. І. Франка (ay. 321, вул. Університетська, 1, Львів, Україна).

Kozlovskiy Serhii – Ph.D. (in History), docent of Department of History of Middle Ages and Byzantine studies, I. Franko National University of Lviv (321r., 1, Universytetska str., Lviv, 79000, Ukraine).

E-mail: serg.kozlovskyy@gmail.com

Дата подання: 8 жовтня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 12 грудня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Козловський, С. Стратегічна, тактична та польова розвідка Кримського ханства у XV–XVII ст. *Сіверянський літопис*. 2026. № 1. С. 5–12. DOI: 10.58407/litopis.260101.

Цитування за стандартом APA

Kozlovskiy, S. (2026). Stratehichna, taktichna ta poliova rozvidka Krymskoho khanstva u XV–XVII st. [Strategic, tactical and field intelligence of the Crimean Khanate in the 15th–17th c.]. *Siverianskiy litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 5–12. DOI: 10.58407/litopis.260101.

